

Tekenen aan de wand?

Kamerleden, kiezers en commentatoren over de kwaliteit van de parlementaire democratie in Nederland¹

Rudy B. Andeweg en Jacques Thomassen

Het politieke jaar 2002 zal nog lang onderwerp zijn van terugblikken, van analyse en van discussie: twee kabinetcrises; twee verkiezingen (als we januari 2003 ook tot het lange jaar 2002 rekenen) die beide resulteerden in ongekend grote verschuivingen in de samenstelling van de Tweede Kamer; maar vooral: de razendsnelle opkomst en bijna even snelle neergang van een nieuwe populistische partij, de LPF, en de politieke moord op haar flamboyante en als charismatisch ervaren leider, Pim Fortuyn. In binnen- en buitenland is het beeld van Nederland als voorbeeldig stabiele en tevreden democratie plotsklaps in duigen gevallen. Vooral de verbijstering over de donderslag bij heldere hemel was groot. Maar was het dat wel? Om te begrijpen wat '2002' betekent gaan wij terug in de tijd, op zoek naar tekenen aan de wand: wierp het jaar 2002 zijn schaduwen vooruit in de opvattingen van Kamerleden, van kiezers en van commentatoren over de kwaliteit van de democratie?

Kamerleden over de kwaliteit van de democratie

Een jaar voor de electorale aardverschuiving van 2002 was de tevredenheid over het functioneren van de Nederlandse democratie onder Tweede-Kamerleden nog groot: bijna 79 procent van de Kamerleden was daarover tamelijk of zelfs zeer tevreden; twintig procent was niet zo tevreden, en minder dan twee procent was helemaal niet tevreden. Dat blijkt uit de antwoorden van 134 Kamerleden met wie in het voorjaar van 2001 vraaggesprekken zijn gevoerd in het kader van het Parlementsonderzoek van de universiteiten van Twente en Leiden. Tevredenheid wil uiteraard niet zeggen dat er in de perceptie van Kamerleden geen ruimte voor verbetering zou zijn. De suggesties voor verbetering die Kamerleden in hetzelfde onderzoek aandroegen geven een aardig beeld van hun perceptie van de zwakke plekken in het functioneren van de Nederlandse democratie.

De meeste suggesties betreffen de twee voornaamste relaties van het parlement in een tegenwoordigende democratie: 58 procent van de suggesties richt zich op een versterking van de band tussen kiezer en gekozene en 44 procent betreft de verhouding tussen regering en parlement (Kamerleden konden meerdere voorstellen voor verbetering noemen).

Veel suggesties in die laatste categorie ademen een verlangen naar meer staatsrechtelijk dualisme tussen de instituties van parlement en regering, en kritiek op het vigerende politieke dualisme tussen regeringsmeerderheid en oppositie. Soms blijven de voorgestelde veranderingen rijkelijk vaag ('meer open debat', 'een effectievere parlementaire controle van het regeringsbeleid'), maar de meerderheid van de antwoorden legt een expliciet verband met diverse verschijningsvormen van coalitiediscipline binnen de regeringsmeerderheid. Enkele passages uit dergelijke antwoorden ter illustratie:

Meer debat en minder voorgekookte dingen die in torentjes worden bekokstoofd. En misschien daaraan gekoppeld dat je minder stringente en gedetailleerde regeerakkoorden maakt. Dat werkt niet goed voor de democratie.

In vergelijking met andere landen hebben we een fantastische democratie, maar als je kijkt hoe die democratie echt werkt, dan is toch de coalitie maatgevend. Er is niet een parlement dat zelfstandig tot een afweging kan komen. Vaak spelen coalitiebelangen een grote rol. Wat minder uitvoerige en dichtgespijkerde regeerakkoorden zijn nodig voor verbetering.

In de eerste plaats de relatie tussen regering en parlement zodanig verbeteren dat de Kamer ook daadwerkelijk controleert. Te veel zie je nu dat de coalitiepartijen de regering te weinig controleren en de regering te veel in bescherming nemen.

Er zal een andere politieke cultuur moeten ontstaan. Met name de gegroeide praktijken rondom de coalitie, het monisme, veroorzaakt verlies van zelfstandigheid bij de Kamer. De fractiespecialisten schrijven nu paragrafen van het regeerakkoord en worden vervolgens geacht dat kritisch te volgen. Het is te veel een samenklontering van machten geworden.²

Deze uitkomsten zijn weinig verrassend: de klachten over het bewindsliden- en torentjesoverleg, dichtgetimmerde regeerakkoorden en fractie- of coalitiediscipline zijn niet nieuw, en zij worden ook al langere tijd door Kamerleden gedeeld. Tabel 1 laat zien dat er in de reacties van Kamerleden op een aantal stellingen over regeerakkoorden en het wekelijks bewindslidenoverleg tussen fractieleiding en ministers geen duidelijke trend zichtbaar is tussen de Parlementsonderzoeken van 1990 en 2001.

Tabel 1. Kamerleden over regeerakkoorden en bewindslidenoverleg, 1990-2001

	Percentage (geheel) eens	
	1990	2001
Minder strakke regeerakkoorden zouden de parlementaire democratie ten goede komen	76	66
Regeerakkoorden zijn ten koste gegaan van de vervulling van de controlerende taak van het parlement	35	41
Wekelijks vooroverleg van de fractieleiders van de regeringspartijen met bewindsliden in het bewindslidenoverleg en torentjesoverleg is onwenselijk	14	27

De continuïteit in de kritiek op het monisme van de Tweede Kamer verhuult echter grote verschuivingen binnen diezelfde Kamer. In Tabel 2 zien we de reacties op één van de stellingen uit de voorgaande figuur ('Het regeerakkoord gaat ten koste van de controlerende taak van het parlement') nogmaals, maar nu uitgesplitst voor een aantal grote partijen.

Tabel 2. Kamerleden van CDA, D66 en VVD over het regeerakkoord, 1990-2001

Regeerakkoorden zijn ten koste gegaan van de vervulling van de controlerende taak van het parlement	Percentage (geheel) eens	
	1990	2001
Alle Kamerleden	35	41
CDA-Kamerleden	20	88
D66-Kamerleden	83	11
VVD-Kamerleden	26	18

Bij de VVD zijn de verschillen tussen 1989 en 2001 minder groot dan bij het CDA en D66, maar bij alle partijen is er een duidelijk verband met het al dan niet deel uitmaken van de regeringscoalitie: in 1989, ten tijde van een CDA-PvdA-coalitie had bijvoorbeeld slechts 20 procent van de CDA-Kamerleden oog voor de negatieve effecten van het regeerakkoord, maar in oppositie tegen het tweede paarse kabinet was dat ruim vier keer zoveel, 88 procent. Bij D66 en de VVD zien we de kritiek juist afnemen nadat de oppositierol uit 1989 was ingeruild voor regeringsdeelname (de overige partijen zijn niet vermeld omdat zij een dergelijke rolwisseling niet doormaakten). Wij vinden hetzelfde patroon terug bij de andere twee in Tabel 1 genoemde stellingen. Pas wanneer fracties in de oppositie zijn, blijken zij kritiek te hebben op het monisme. Zodra zij deel uitmaken van de regeringscoalitie verdwijnt de kritiek weer als sneeuw voor de zon. Daarom is een daadwerkelijke verandering naar dualistische verhoudingen onwaarschijnlijk.

Wij zagen al dat veel Kamerleden ook pleitten voor een versterking van de band tussen kiezer en gekozenen. Ook hier enkele voorbeelden van passages uit de betreffende vraaggesprekken:

Partijen moeten andere manieren zoeken om met de burgers te communiceren. Partijen zijn nogal intern gericht; zij hebben hun eigen afdelingen, landelijke congressen en bij alle partijen komen daar raadsleden, wethouders, Kamerleden en de actieve leden, heel erg weinig gewone leden; de gewone kiezer zie je daar eigenlijk niet.

Parlementariërs moeten meer volksvertegenwoordigers zijn. Het systeem moet daarop worden afgestemd. Mensen moeten hun Kamerleden kennen en benaderen. Het is niet goed als er een paar mensen in de Kamer zitten die maar een paar honderd stemmen hebben en van wie bij wijze van spreken hun buurman nog niet eens weet dat zij Kamerlid zijn.

Volksvertegenwoordigers zouden veel meer zelf in contact moeten treden met kiezers en met burgers in het algemeen om uitleg te geven over wat ze aan het doen zijn. In de vele

jaren dat ik in de Kamer zit is dat echt verminderd. Vroeger werd je veel directer aangesproken.

De burgers zijn te lui, te verwend, en gedragen zich als Albert Heijn-consumenten. Wij moeten de burgers meer bij de politiek betrekken. Dat is het allerbelangrijkste. Nu is er een politieke elite en de burger is alleen geïnteresseerd of hij vanmiddag naar het strand kan. (...) Burger en politiek moeten elkaars vertrouwen zien terug te winnen.

Andere Kamerleden zagen een rol voor het onderwijs en voor de media, of memoreerden voorstellen voor staatkundige hervorming (een ander kiesstelsel, het referendum, etc.) ter overbrugging van de 'kloof' tussen burger en politiek. In het onderzoek zijn de Kamerleden ook expliciet bevraagd over die kloof, en het is opmerkelijk dat de 'schuld' voor de kloof vaker bij de burger dan bij de politiek wordt gelegd. Tabel 3 vat de antwoorden samen op de vraag of er een kloof tussen kiezers en gekozenen bestaat en waarin die dan tot uitdrukking komt.

Tabel 3. Kamerleden over de 'kloof' tussen kiezer en gekozenen, 2001

	Percentage van de antwoorden
De 'kloof' bestaat niet	10
De 'kloof' wordt overdreven, is onvermijdelijk	15
De oorzaak van de 'kloof' ligt bij de kiezer	56
De oorzaak van de 'kloof' ligt bij de volksvertegenwoordigers	40
Andere oorzaken van de 'kloof' (de media, etc.)	5

NB: Kamerleden konden meerdere antwoorden geven; de percentages tellen derhalve op tot meer dan 100 procent.

Enkele voorbeelden van antwoorden waarbij de oorzaak bij de burgers wordt gezocht zijn:

Ik heb niet zozeer het gevoel dat de kloof tussen mij en de kiezer zo groot is, maar eerder tussen de kiezer en mij. Ik denk dat ik me veel meer druk maak over wat er in de samenleving aan de hand is, terwijl heel veel burgers het idee hebben dat hier alleen maar zakenvullers zitten.

Wij doen hier een heleboel dingen die niet uit te leggen zijn aan de kiezers. De kiezer is echt niet in alles geïnteresseerd. Acht van de tien gevallen die wij hier doen worden niet gemeld in de pers. De onderwerpen zijn niet interessant voor de kiezer. Kamerleden weten juist veel meer van de burger.

Een kiezer zal vooral zijn persoonlijke belang centraal stellen terwijl een politicus juist met het algemeen belang rekening moet houden. Daarmee bedoel ik te zeggen dat een kiezer eigenlijk alleen maar tevreden is als er bereikt wordt wat hij graag wil en aan dat verwachtingspatroon kan een politicus nooit voldoen.

Helaas is de vraag over de kloof niet in eerdere Parlementsonderzoeken gesteld, en wij kunnen daarom niet nagaan of er een ontwikkeling is waarbij Kamerleden meer de hand in eigen boezem steken. Dat laatste is niet onwaarschijnlijk, gelet op andere vragen die wel in eerdere edities van het Parlementsonderzoek waren opgenomen.

Tabel 4. Kamerleden over kiezers, 1979-2001

	Percentage (geheel) eens		
	1979	1990	2001
De meeste burgers letten meer op hun eigen belang dan op het algemeen belang	87	73	49
Tegen beter weten in verlangen de meeste burgers te veel van politici		65	31
Veel kiezers van mijn partij hebben geen duidelijke beleidsvoorkeuren	7	11	5

Uit Tabel 4 blijkt dat het aantal Kamerleden dat instemde met de stelling 'Veel kiezers van mijn partij hebben geen duidelijke beleidsvoorkeuren' in 1979 al klein was en sindsdien in ieder geval niet is toegenomen, maar bij de twee andere stellingen is zelfs sprake van een duidelijke afname: in 1979 was nog 87 procent van de Kamerleden het eens met de stelling 'De meeste burgers letten meer op hun eigen belang dan op het algemeen belang' en in 2001 was dat teruggelopen tot 49 procent; in 1990 was tweederde van de Kamerleden het eens met de stelling 'Tegen beter weten in verlangen de meeste burgers te veel van politici', en in 2001 was dat minder dan eenderde. Al voor 2002 was er onder Kamerleden dus kennelijk een minder cynische houding ten opzichte van de kiezers groeiende. Dat is mogelijk ook de oorzaak dat Kamerleden steeds meer zeggen zich op te stellen als een zetbaas van de kiezers in plaats van als een gevolmachtigde. Wij vroegen de Kamerleden wat een parlementariër zou moeten doen wanneer hij meent dat de meeste kiezers op zijn partij een andere mening over een bepaalde kwestie hebben dan hijzelf: moet hij dan in de Kamer

Tabel 5. De rolopvatting van Kamerleden als volksvertegenwoordigers, 1972-2001

Veronderstel nu dat een Kamerlid meent dat de meeste kiezers van zijn partij een andere mening over een bepaalde kwestie hebben dan hijzelf, wat zou hij volgens u moeten doen? Zou hij in de Kamer moeten stemmen overeenkomstig de mening van de kiezers van zijn partij of volgens zijn eigen mening?

	1972	1979	1990	2001
Eigen mening volgen ('gevolmachtigde')	71	64	56	40
Hangt ervan af	22	29	34	40
Mening kiezers volgen ('zetbaas')	7	7	10	21
Totaal	100	100	100	101
Aantal ondervraagden	141	129	130	129

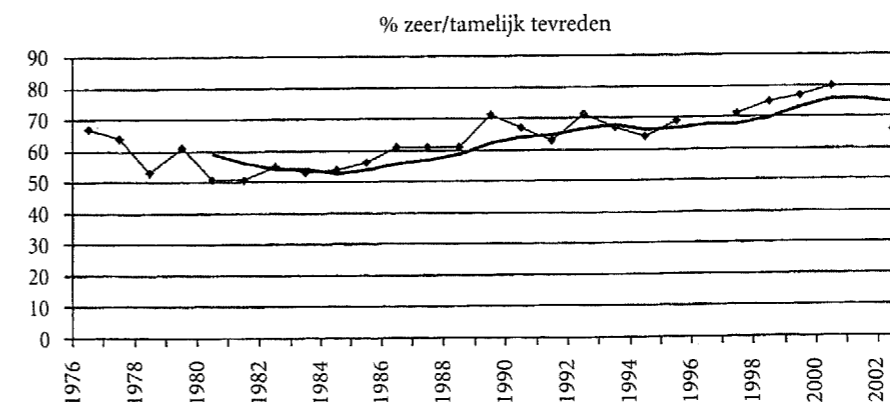
stemmen overeenkomstig de mening van de kiezers van zijn partij, of volgens zijn eigen mening?

Terwijl in 1972 71 procent van de Kamerleden de eigen opvatting liet prevaleren boven die van de kiezers, was dat in 2001 nog slechts 40 procent, en liep in diezelfde periode het percentage Kamerleden dat bij verschil van opvatting voorrang zou geven aan de kiezers op van 7 procent naar 21 procent. De vraagstelling is niet ideaal (maar gehandhaafd om longitudinale en internationale vergelijking mogelijk te maken) en richt zich ook op wat Kamerleden vinden dat *zou moeten* gebeuren en niet op wat *werkelijk* gebeurt. Niettemin laten de tabellen 4 en 5 zien dat Kamerleden hun kiezers geleidelijk serieuzer gaan nemen: 'too little too late' misschien, maar toch. Dat neemt niet weg dat er geen enkele indicatie in het Parlementsonderzoek is dat Kamerleden in toenemende mate vraagtekens plaatsten bij de kwaliteit van de democratie, of anderszins hebben voorvoeld wat in 2002 stond te gebeuren.

Kiezers over de kwaliteit van de democratie

De kiezers doen zeker niet onder voor Kamerleden in de mate waarin zij zeggen tevreden te zijn over het functioneren van de Nederlandse democratie. Vanaf de jaren zeventig wordt die tevredenheid in opdracht van de Europese Commissie in kaart gebracht via peilingen in alle lidstaten, de zogeheten Eurobarometer. Nog in 2000 stond Nederland aan de kop van alle lidstaten qua tevredenheid: 80 procent van de burgers zei zeer of tamelijk tevreden te zijn met het functioneren van de democratie, 18 procent was niet of helemaal niet tevreden: een enorm contrast met hekkensluiter Italië waar 36 procent tevreden was en maar liefst 62 procent ontevreden. Nederland was niet altijd de meest tevreden democratie van Europa, maar de afgelopen decennia is het percentage tevreden burgers voortdurend relatief hoog en afgezien van schommelingen is er ook geen duidelijk neerwaartse trend, zoals de vloeiende lijn (die een voortschrijdend gemiddelde aangeeft) in Figuur 1 laat zien.

Figuur 1. Tevredenheid met het functioneren van de democratie, 1976-2002

Datzelfde geldt ook voor het vertrouwen dat Nederlanders hebben in het parlement. Ook in dit opzicht steekt Nederland in veel onderzoeken boven de meeste andere Europese landen uit. Uit de European Values Study blijkt dat het percentage kiezers met vertrouwen in het parlement in ons land zelfs iets is opgelopen van 45 in 1981 naar 54 in 1990 en 55 in 1999-2000 terwijl het in Europa in het algemeen juist daalde. Een vergelijkbare vraag in de eerdergenoemde Eurobarometers laat tussen 1999 en 2002 kleine schommelingen zien rond de 60 procent van het aantal Nederlandse kiezers dat meer vertrouwen dan wantrouwen in het parlement heeft, ruim 16 procent boven het gemiddelde in de EU-lidstaten.

Het beeld wordt iets genuanceerder wanneer wij niet naar tevredenheid met de democratie als geheel kijken, of naar vertrouwen in het parlement als zodanig, maar naar de opvattingen van kiezers over politici. In het Nationaal Kiezersonderzoek van een aantal samenwerkende universiteiten zijn daarover diverse vragen gesteld. Drie daarvan meten de reactie op stellingen over politici die in zekere zin het spiegelbeeld vormen van de drie stellingen over kiezers die wij aan Kamerleden hebben voorgelegd (zie Tabel 4): 'Ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigen belang uit'; 'Tegen beter weten in beloven politici meer dan zij kunnen waarmaken'; en 'Kamerleden bekommeren zich niet veel om de mening van mensen zoals ik.'

Tabel 6. Kiezers over politici, 1971-2002

	Percentage (geheel) eens							
	1971	1977	1981	1986	1989	1994	1998	2002
Ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigen belang uit		27	26	32	30	33	28	32
Tegen beter weten in beloven politici meer dan zij kunnen waarmaken		75	78	85	84	89	87	89
Kamerleden bekommeren zich niet veel om de mening van mensen zoals ik	48	41	34	38	38	41	36	44

Voor de stelling over te veel belovende politici krijgt opvallend veel steun, en die steun is nog verder toegenomen van driekwart van de ondervraagden in 1977, toen deze vraag voor het eerst gesteld werd, tot bijna 90 procent in 2002. De stellingen over ongeïnteresseerde Kamerleden en eigen belang nastrevende ministers krijgen minder steun, en er is vanaf de jaren zeventig ook geen sprake van een duidelijke trend naar een groter wantrouwen ten opzichte van politici. Ten opzichte van bijvoorbeeld de vorige verkiezingen, in 1998, is er in 2002 bij alle drie de stellingen (en bij de meeste andere indicatoren van politiek wantrouwen) wel een lichte toename van het wantrouwen in politici, maar die toename is bij lange na niet groot genoeg om de verschuivingen van 2002 te kunnen verklaren.³ Het was eerder zo dat al veel langer bestaand wantrouwen bij een deel van het electoraat gemobiliseerd kon worden door Fortuyn en zijn partij. Er zijn ook aanwijzingen dat Fortuyn het bestaande wantrouwen nog verder heeft vergroot.⁴

Commentatoren over de kwaliteit van de democratie

Maar noch het onderzoek onder Kamerleden, noch het kiezersonderzoek geeft ons aanwijzingen waarom dit juist in 2002 gebeurde, en niet eerder of later. Een belangrijke factor is uiteraard dat zich een nieuwe politieke beweging met een aansprekende leider aandeed om de onvrede te verwoorden, en daarbij spelen toevallige factoren (van '11 september' tot een ongelukkige leiderschapswisseling bij de PvdA) zeker een rol. Toch valt hier wel iets meer over te zeggen. In zekere zin was de opkomst van een beweging à la Fortuyn immers voorspeld:

Als (...) onvrede met het beleid geen natuurlijke uitweg naar een geloofwaardige oppositie kan vinden, zal dat niet onmiddellijk tot de bestorming van de Bastille leiden, maar de opkomst van een landelijke pendant van stadspartijen als in Utrecht en Hilversum valt bepaald niet uit te sluiten. Integendeel, hun vertegenwoordigers hebben zich al op landelijk niveau gemeld. En hoewel iedere internationale vergelijking ongetwijfeld mank gaat, het kan geen kwaad te bedenken dat de opkomst van de FPÖ in Oostenrijk niet uitsluitend te verklaren valt uit ultra-rechtse sympathieën onder de bevolking. Jörg Haider is er ook in geslaagd het groeiend ongenoegen over het kartel van SPÖ en ÖVP dat na de Tweede Wereldoorlog politiek en openbaar bestuur in Oostenrijk heeft gedomineerd, te mobiliseren.⁵

en

Without the function of bridging social divisions through compromise, consensus government may run the risk of degenerating into a political cartel. Without true opposition within the system, the only opposition possible will be against the system. The recent rise of the populist Right in consensus democracies such as Austria, Belgium and Switzerland is fuelled at least in part by such resentment against a closed political cartel. So far, Dutch consensus government has escaped this fate (...) But for how long?⁶

Het geeft altijd voldoening als de geschiedenis de onderzoeker gelijk geeft, maar deze citaten zijn niet bedoeld om onszelf nog eens een pluim te geven; wij waren ook niet de enigen. Het gaat om de theoretische gronden waarop wij tot onze uitspraken kwamen.

Deze zijn ontleend aan Arend Lijpharts werk over verzuiling en pacificatiedemocratie. Aan de hand van vooral de Nederlandse politieke geschiedenis beargumenteerde Lijphart dat er niet één ideale vorm van democratie is, maar dat de gekozen vorm moet passen bij de aard van de samenleving. Concreet stelde hij dat de wenselijkheid van competitie tussen partijen afhankelijk is van de verdeeldheid van de samenleving.

In een relatief homogene samenleving is concurrentie tussen partijen wenselijk omdat het partijen dwingt om in hun beleid dicht bij de opvattingen van de kiezers te blijven. Omdat de meerderheid van de kiezers zich in het politieke centrum bevindt, wordt dit een centripetale democratie of ook wel meerderheidsdemocratie genoemd. Als de samenleving echter diep verdeeld is in verschillende minderheidsgroeperingen, zoals Nederland ten tijde van de verzuiling, leidt concurrentie alleen maar tot verharding van de tegenstellingen tussen de

Figuur 2. Mate van verdeeldheid van de samenleving en mate van concurrentie tussen partijen: Lijpharts vier modellen

		Samenleving	
		homogeen	diep verdeeld
Partijen	coöperatie	Kartel democratie	Consensus democratie
	competitie	Meerderheids democratie	Centrifugale democratie

minderheden, en daarmee uiteindelijk tot politieke instabiliteit. Dit wordt daarom een centrifugale democratie genoemd. In zo'n samenleving is het beter te kiezen voor samenwerking tussen de partijen die de verschillende minderheden vertegenwoordigen om zo compromissen te vinden. Dit was de Nederlandse 'oplossing' voor het verzuilingsvraagstuk en wordt een pacificatiedemocratie of consensusdemocratie genoemd. Maar als de diepe scheidslijnen in de samenleving verdwijnen en de partijen met elkaar blijven samenwerken in plaats van met elkaar te concurreren, dreigt een consensusdemocratie te onttaarden in een karteldemocratie. Al aan het einde van de jaren zestig waarschuwde Lijphart voor zo'n ontwikkeling in het ontzuilende Nederland. In een ontzuilde samenleving en zonder competitie tussen politieke partijen wordt politiek 'één pot nat' en zonder werkelijke oppositie binnen het systeem zal ontevredenheid uiteindelijk leiden tot oppositie tegen het systeem. Lijphart zag dergelijke oppositie vooral van links komen, maar overigens diende zijn waarschuwing van toen als basis voor de geciteerde 'voorspellingen' van wat in 2002 is gebeurd.⁷

Als er tekenen aan de wand waren, dan waren zij vooral te zien in de opkomst van lokale populistische bewegingen, en in het buitenland. Het is opvallend dat rechts-populistische partijen vooral zijn doorgebroken in landen als Oostenrijk (FPÖ, Jörg Haider), Zwitserland (SVP, Christoph Blocher) en België (VB, Flip Dewinter). Dat zijn precies de landen die, met Nederland, te boek staan als de klassieke voorbeelden van consensusdemocratieën als reactie op verdeelde samenlevingen. Ook in die landen zijn oude sociale en religieuze scheidslijnen geërodeerd, maar is de oude consensusdemocratie voortgezet. In mindere mate kan hetzelfde gezegd worden van Italië, Denemarken en Noorwegen. Er waren geen aanwijzingen dat Nederland zich zou kunnen onttrekken aan de wetmatigheid dat consensuspolitiek in ontzuilde samenlevingen kwetsbaar is voor oppositie van buiten het systeem. In feite is het consensuskarakter van de Nederlandse politiek zelfs versterkt na de ontzuiling. Zo onderscheiden de belangrijkste politieke partijen zich steeds minder van elkaar in ideologisch en programmatisch opzicht. Uit kiezersonderzoeken blijkt dat ook in de perceptie van de kiezers de partijen steeds dichter naar elkaar toe kruipen in het politieke centrum.⁸ Vanaf 1994 kwam daar nog bij dat een coalitie van PvdA, D66 en VVD zich alleen op religieus-ethisch terrein nog onderscheidde van de grootste oppositiepartij, het CDA. Op andere beleidsterreinen was een geloofwaardige oppositie weggevallen omdat het beleid van de paarse kabinetten daarop niet of nauwelijks afweek van wat het CDA voorstond. Niet voor niets sprak Bolkestein bij het aantreden van het eerste paarse kabinet over 'Lubbers IV zonder Lubbers'. Slui-

merende onvrede kon zich zo niet uiten in een stem voor een zich duidelijk onderscheidende oppositiepartij (uit peilingen bleek dat de opmars van het CDA in 2002 vooral tot stand kwam in de chaotische dagen na de moord op Fortuyn, toen kiezers zochten naar een niet-paarse, maar wel *regierungsfähige* partij) en Fortuyn wist die situatie meesterlijk uit te buiten.

Deze diagnose is niet zonder gevolgen. Zij illustreert immers dat in onze ontzuilde samenleving de kwaliteit van de vertegenwoordigende democratie vraagt om het geven van effect aan ontevredenheid binnen het bestel. Dat kan door herstel van een zekere mate van polarisatie, waardoor de kiezer een duidelijk alternatief geboden wordt voor het regeringsbeleid. Dat kan ook door staatkundige hervormingen zoals een correctief wetgevingsreferendum (dat juist afgeschafte dreigt te worden) of door ons op evenredige vertegenwoordiging gebaseerde kiesstelsel ten principale ter discussie te stellen (in plaats van de huidige halfslachtige pogingen om kiesdistricten in te voeren met behoud van evenredige vertegenwoordiging).

Noten

- 1 Dit is een bewerking van een lezing die de auteurs op 15 mei 2003 gaven op het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS) te Wassenaar, waaraan zij als Fellow verbonden waren. Financiële steun van NWO maakte zowel hun verblijf op het NIAS mogelijk, als het Parlementsonderzoek en Nationaal Kiezersonderzoek waarvan in deze bijdrage gebruik wordt gemaakt.
- 2 De antwoorden zijn geanonimiseerd. In het belang van het onderzoek is aan de Kamerleden toegezegd dat hun antwoorden niet op naam herleidbaar zullen worden weergegeven.
- 3 Zie ook G.A. Irwin en J. van Holsteyn, 'Kiezers zijn niet rechtser geworden', *NRC Handelsblad*, 18 jan. 2003.
- 4 W. van der Brug, 'How the LPF fuelled discontent; empirical tests of explanations of LPF support', *Acta Politica* 38 (2003) nr. 1, p. 89-106.
- 5 J. Thomassen, 'Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland', in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Den Haag 2000) p. 209.
- 6 R.B. Andeweg, 'From Dutch disease to Dutch model? Consensus government in practice', *Parliamentary Affairs* 53 (2000) nr. 4, p. 709.
- 7 A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, (Amsterdam 1968; achtste herziene druk 1990) hoofdstuk 13; Lijphart zelf is nu overigens van mening dat consensusdemocratie de ideale vorm is, ongeacht de mate van verdeeldheid in de samenleving. Zie daarover bijv. R.B. Andeweg, 'Lijphart versus Lijphart: the cons of consensus democracy in homogeneous societies', *Acta Politica* 36 (2001) nr. 2, p. 117-128 en A. Lijphart, 'The pros and cons – but mainly pros – of consensus democracy', *Acta Politica* 36 (2001) nr. 2, p. 129-139.
- 8 P. van Wijnen, 'Stemgedrag en de partijpolitieke context' in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, p. 167-186.